

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН
АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

**2020-6/2
Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2020

**XX АСР БОШЛАРИДА ЭРОН МАТБУОТИНИНГ ТУРКИСТОН ВА БУХОРОГА
ТАРҚАЛИШИ**

М.З. Орзиев, катта ўқитувчи, Бухоро давлат университети, Бухоро
Ж.Ж. Мажидов, ўқитувчи, Бухоро давлат университети, Бухоро

Аннотация. Ушбу мақолада XX аср бошларида Эронда чоп этилган газеталар ва уларнинг Туркистон ва Бухоро худудларига кириб келиши, Туркистон ўлкасида “эроний” диаспорасининг шаклланиши ва форсий тилдаги матбуот органларининг вужудга келиши ўша давр даврий матбуоти, тарихий адабиётлардаги маълумотлар асосида очиб берилган.

Калит сўз: муҳожир, газета, журнал, бобийлик, “эроний”, “Шўълаи инқилоб”, Каспийорти вилояти, диаспора

Аннотация. В этой статье описываются газеты, изданные в Иране в начале двадцатого века, и их вхождение в Туркестан и Бухару, формирование «иранской» диаспоры в Туркестане и появление персидских СМИ на основе информации из периодических изданий и исторической литературы того времени.

Ключевые слова: эмигрант, газета, журнал, бабизм, иранец, "Шуълаи инқилоб" (Луч революции), Закавказьская область, диаспора.

120 XORAZM MA'MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI –6(2)/2020

Abstract. The article deals with the dissemination of the Iranian published newspapers in Turkistan and Bukhara, formation in Turkistan of the "Iranian" diaspora and emergence of publishing houses in Persian language based on periodical press of that period and information from the historical literature.

Keywords: emigrant, newspaper, magazine, babizm, "Iranian", "Shulai inqilob", beyond the Caspian region, diaspora.

XX аср бошларида Эрон Россия ва Англияга ярим қарам давлат бўлиб қолганди. Саноат маҳсулотларининг кириб келиши Эрон иқтисодиётига салбий таъсир кўрсатиб, майда ишлаб чиқарувчиларнинг хонавайрон бўлишига сабаб бўлди. Ишсизлик авж олиб, муҳожир ишчилар сони йилдан-йилга ортиб борди. Муҳожирларнинг яна бир оқими сиёсий ва диний таъқиб натижасида келиб чиқиб, XIX асрнинг иккинчи ярмида бобийлик ва баҳоиулла оқимларининг таъқиб остига олинди эди. Айтиш мумкинки, бобийлар Ўрта Осиё худудларида биринчилардан бўлиб ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёт учун матбуот зарурлиги ғояларини тарғиб қилганлар деб хулоса қилиш мумкин. Ўша даврларни ўз кўзи билан кўрган таниқли адиб ва муаррих Садриддин Айнийнинг асарларида: "...кўпчилик эса, газета ўқувчиларни бобийлар ва газеталарни бобийлар китоби дер эди [1,200]"-деган жумлалари ана шундай хулосага келиш учун асос бўлади.

Туркистон генерал-губернаторлиги даври Туркистонга Эрондан муҳожирларнинг кириб келиши XIX аср охири-XX аср бошларида кучайган. 1909 йилги маълумотларга кўра Каспийорти вилоятида Эрондан ишлаш учун келганлар сони тобора ортиб борган. 1917 йил инқилоб арафасигача бўлган маълумотларга кўра, Россия империяси худудида 200 мингдан ортик эронлик ишчилар бўлиб, уларнинг тенг ярми Ўрта Осиё худудларида яшаган [8,73]. Тарихий адабиётларда эронликларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий турмушлари ҳақида маълумотлар ҳам қайд этиб борилган. Эрондан сиёсий ва диний таъқибдан қочиб Туркистон генерал-губернаторлигининг Каспийорти вилоятига кириб келган бобийлар 1896 йилдаёқ ўзларининг замонавий дунёвий таълим берувчи мактабларига эга бўлганлар. Шунингдек, 1901 йилда ушбу бобийлар жамоаси ўзининг “Алмаориф” номли матбуот органига ҳам эга бўлганлар. Аммо, газета тез орада Россия империяси маъмурларининг хайрихоҳлигига қарамай муштарийларнинг етарли бўлмаганлиги сабабли ёпилиб қолади [6,133].

Бухорода маҳаллий матбуотнинг шаклланишига қадар кенг тарғиб қилинган Эронда чоп этилган матбуот органларидан Табризда (Эрон) чоп этилган “Адолат” ва “ал-Ҳадид” (Темир), биринчи нашри Табризда кейинги нашрлари Ҳиндистонда чоп этилган “Ҳаблулматин” (Мустаҳкам ип маъносини билдиради, форс тилида) каби матбуот органларини ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин.

Эроннинг Табриз шаҳрида чоп этилган ва иккинчи сониданоқ Бухорога етиб келган форс тилидаги “ал-Ҳадид” газетасида Эрондан ташқари Усманийлар империяси, ислом олами ва Европа мамлакатларида рўй бераётган янгиликлар хабар қилиниши ёзилади. Шунингдек газета 1904 йилдан бошлаб чиқа бошлагани, унинг обуна баҳоси тўрт манат эканлиги, газетада ички хабарлар билан бирга дунё хабарлари ҳам босилиб борилиши билдирилган. Газетанинг 2-сони 2 саҳифасида газетада мақолалар билан иштирок этиш, мақолаларга гонорар тўлаш, Кавказ ва Ўрта Осиёдан мухбирларга эга бўлиш истаги билан боғлиқ сатрлар ўрин олган. “Ал-Ҳадид” газетасининг Туркистон ва Кавказда кўп сонли бўлишга умид билдирилган [2].

“Адолат” ва “ал-Ҳадид” газеталарининг айрим сонлари Бухоро давлат музей кўриқхонаси қошидаги Камолитдин Беҳзод номидаги Санъат музейида сақланмоқда. Улар билан танишиш жараёни шуни кўрсатдики, газеталардаги мақола ва хабарларда, мусулмонларнинг ҳар қандай оқим ва маҳзабларга мансублигидан қатъий назар бирликка даъват этувчи ғоялар етакчилик қилади.

Айтиш мумкинки, эронлик муҳожирлар Туркистон генерал-губернаторлигидаги ижтимоий-сиёсий жараёнларда империяга ўзларининг садоқатларини сақлаб турганлар. 1905-1907 йилларда Россия империясидаги инқилоб даврида ўлкадаги турли аҳоли гуруҳлари ва уларнинг инқилобий ҳаракатларига муносабатлари ўрганилган. Каспийorti вилояти Ашхобод уезди бошлиғи Куколь-Яспольский 1905 йил ўз раҳбарларига йўллаган ҳисоботларининг бирида: “Унга қарашли бўлган уездда кўплаб “эроний”лар борлиги, аммо, саводсизликлари ва жоҳилликлари сабабли инқилобий ҳаракатларга қўшилмасликлари”ни ёзган бўлса, тарихий адабиётларда Самарқанд,

XORAZM MA'MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI –6(2)/2020 121

Жиззах ҳудудларида бир неча юз “эроний” бўлгани ҳолда улар ҳукуматни қўллаб-қувватлаганликлари тарихий адабиётларда келтириб ўтилган [5,199].

Эронлик муҳожирлар асосан майда савдогарлар, хунармандлар бўлиб, улар орасида маърифатпарварлар салмоғи ҳам анчагина эди. “Алмаориф” газетаси тезда ёпилган бўлсада, унинг ўрнига 1902 йилда “Хуршиди Ховар” (“Шарқ куёши”) газетаси Лазиз Азиззода муҳаррирлигида чоп этила бошланади [6,134]. Закаспий вилоятида Эрон муҳожирларининг сонининг ортиб бориши ва уларнинг Россия империясига хайрихоҳлиги сабабли қатор матбуот органлари вужудга келади. Жумладан, 1914 йил 14 декабридан “Закаспийская туземная газета”сига илова сифатида турк-форс тилларида “Рўзномаи мовари баҳри Хазар” газетаси чоп этила бошланган. Шунингдек, юқорида тилга олинган “Хуршиди ховар” газетаси маълум бир муддат ёпилган бўлиб, 1915 йилда яна худди шу ном билан фалсафий, илмий ва диний мазмунда С.М. Қосимов муҳаррирлиги остида чоп этила бошланган [11].

Форс тилидаги матбуот ва Эрон матбуотининг 1917 йилдан кейин Туркистон ўлкасида анча фаоллашганлигини кўришимиз мумкин. Тарихий адабиётларда советлар тузумига қарши ташвиқот олиб борган матбуот органи сифатида “Раат” газетаси тилга олиниб, унинг муҳаррири сифатида собиқ Россия империясининг Техрондаги вакилларида бири Саид Али Ризо эканлиги тилга олиб ўтилади [4,99].

Шўролар инқилоби даврида Самарқандда 1919-1921 йилларда форс тилида нашр юзини кўрган ва Боғишамол эронийлари “Ишторкюн” (партия, фирқа) матбуот органи бўлган “Шўълаи инқилоб” (“Инқилоб шулоаси”) журнали инқилобни, шўро ғояларини форс-тожик тилли аҳоли орасида тарқатишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Журналнинг масъул муҳаррири Саид Ризо Ализода бўлиб, жами 91 та сони нашр юзини кўрган. Унинг тўлиқ нусхалари Бухоро вилоят кутубхонасида сақланмоқда. Саид Ризо Ализода Ўрта Осиёда истикомат қилувчи “эроний”лар орасида ўзининг илм-фан, маорифга қўшган улкан ҳиссаси билан алоҳида ажралиб туради. “Шўълаи инқилоб”га қадар Саид Ризо Ализода Беҳбудий томонидан ташкил этилган “Ойна” (1910-1914 йилларда чоп этилган) журналида масъул котиб бўлиб ишлаган. 1915 йилда эса, ўзи мустақил равишда “Шарқ” номли газетасига, 1916 йилда “Телеграф хабарлари” газетасига асос солади. Инқилоб ғояларидан илҳомланган Саид Ризо Ализода 1919 йилда “Шўълаи инқилоб” журналига асос солган. Аммо, кейинчалик ўз қарашларидан чекинганлиги боис 1938 йилда қатағонга учраган [12].

Саид Ризо Ализода “Шўълаи инқилоб” журналида Эроннинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти ҳақида, Эронда чоп этилган матбуот органлари ҳақида имкон қадар маълумот бериб боришга алоҳида эътибор қаратган. Жумладан, “Шўълаи инқилоб”нинг 16-сони, 1919 йил, 16 август шанба кунги сониди: “Ашқобод йўли бойлангандан сўнг Эрон матбуотидан Ўрта

Осиёда яшовчи “эроний”лар маҳрум қилингани, Эрондаги ҳолатдан хабарсиз бўлиб қолганликлари, эндиликда йўлнинг очилиши билан бир неча Эронда чоп этилган газеталар Самарқандга етиб келгани, улар 4-5 ой илгари чоп этилганлиги ва Ашқободда тўпланиб қолганлиги, Самарқандга етиб келган газеталар “Жарчии миллат” (“Миллат жарчиси” Техронда чоп этилган), “Шарқи Эрон” (“Эрон шарқи” Табризда чоп этилган) газеталар эканлиги билан боғлиқ маълумотлар келтириб ўтилади [9].

Ўрта Осиё ҳудудларида яшовчи “эроний”лар орқали Эрон давлати ҳудудида кейинчалик инқилобий ҳаракатларни ташкил этиш, бунинг учун улар орасида коммунистик ғоялар тарғиботида фаол иш олиб бориши коммунист раҳнамолар томонидан назоратга олинган. Эрондаги инқилобий вазият эса журнал саҳифаларида ёритилиб борилган. Жумладан, журналнинг 32-сон, 1920 йил, 1 март, душанба кунги сонида “Инқилоб изловчиларнинг Эрондаги кўзғолони” номли мақола чоп этилиб, унда Эрондаги инқилобий вазият хусусида бир қадар тўлиқроқ маълумотлар келтириб ўтилганлигини кўришимиз мумкин [3]. Шунингдек, “Шўълаи инқилоб” журнали собиқ совет давлати ва Эрон ўртасидаги муносабатларни яхшилашда, Эронда шўро мафкурасини тарғиб қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлган. “Шўълаи инқилоб”нинг 26-сон, 1919 йил, 29 декабрь душанба кунги сонида Самарқандда Эроннинг бош консулхонаси очилиши ва унинг икки давлат ўртасидаги дўстлик муносабатларини ривожлантиришдаги аҳамияти хусусида фикр-мулоҳазалар келтириб ўтилганлигини ўқишимиз мумкин [10].

“Шўълаи инқилоб” журналида Россия-Эрон ўртасидаги ўзаро келишув шартномаси моддалари ҳам келтирилган бўлиб, собиқ совет Россиясининг Эрон давлатининг Россия империяси қарзларидан бутунлай воз кечганлиги келтириб ўтилади. Журналда, ушбу шартнома шартлари, моддалари ва таҳлили Эронда чоп этиладиган “Ватан” рўзномасидан кўчирилганлиги ҳам алоҳида таъкидлаб ўтилади [7].

Собиқ Россия империясининг Каспийорти вилояти ҳам “эроний” мигрантлар салмоғи кўплиги билан ажралиб турган вилоятлардан бири бўлиб, форс тилида ва инқилобий руҳдаги матбуот органлари Каспийорти вилояти маркази бўлган Ашқободда ҳам чоп этила бошланган. “Шўълаи инқилоб” журналининг 16-сонида: “Полторацкий (Ашқобод)да мусулмон шўъбаси томонидан “Нажот” номли ҳафталик газета чоп этила бошлангани, матбуот органи Ишторкиюн партиясига қарашли эканлиги, аммо, газетанинг нархи кейинги сонларда эълон қилиниши [9]”- хусусидаги фикр-мулоҳазалар келтириб ўтилган.

Тарихий манба ва адабиётларда Эрондан Ўрта Осиёга кириб келган XX аср бошларидаги яна бир қатор матбуот органлари “Ирони нав” (“Янги Эрон”), “Иттихоти машриқи” (“Шарқ бирлиги”) ва бошқалар хусусидаги маълумотлар ҳам мавжуд бўлиб, ушбу матбуот органларини таҳлил этиш орқали Ўрта Осиё минтақасида “эроний” диаспораси, улар орасида XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ўзгаришларни таҳлил қилиш мумкин. Ушбу масалани мукамал, комплекс тарзда ўрганишни келажакдаги вазибалардан бири деб ҳисоблаймиз.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Айний С. Асарлар 8-томлик, Т-1. (Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар) - Т.: ЎзССР давлат адабиёт нашриёти; 1963. – 384 б.
2. ал - Ҳадид (форс тилида), Табриз, 1904 йил, 2 – сон, 4 март
3. Инқилоб изловчиларнинг Эрондаги кўзғолони//Шўлаи инқилоб. 32-сон, 1920 йил, 1 март.
4. Искандаров Б.И. Бухара (1918-1920 гг.). – Душанбе. Издательство Дониш, 1970. – 168 с.
5. Литвинов В.П. Исторический опыт Российского государства в организации и регулировании паломничества мусульман Средней Азии (1865-1917 гг.). диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук. – Елец-2019. – 461 с.
6. Маннанов Б. Из истории Русско-Иранских отношений в конце XIX-начале XX века. – Т.: Наука, 1964. – 154 с.
7. Рус ва Эрон келишуви моддалари//Шўлаи инқилоб. 71-сон, 1921 йил, 11 апрель.
8. Труды института востоковедения РАН. Вып. 15: Россия и Иран: пять веков сотрудничества. – М.: ИВ РАН, 2018. – 492 с.
9. Эрон матбуоти//Шўлаи инқилоб. 16-сон, 1919 йил, 9 август.

10. Эрон консул генерали Самаркандда//Шўлаи инкилоб. 26-сон, 1919 йил, 29 декабрь.
 11. Mulloev sharif.wordpress.com/2013/03/27/таджикская печать-Средней Азии.
 12. <https://azerhistory.com/?=28244>

МУНДАРИЖА

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Abdullaeva N.R., Rakhmanova F.A. Translation of sonnets by shakespeare into uzbek	5
Ahmadjanova Sh.M. Selection and classification of speech etiquette	9
Azimbayeva R., Qulahmedova G. Modern approach to learning english in higher education	11
Bakhriddinova D.N., Bakhriddinova N.N. Methods of teaching english proverbs and sayings in general education schools	13
Boboyorov S.O. Interaction of contrasting linguistics and translation theory	14
Bozorova M.M. The role of didactic games in the teaching foreign language	16
Dadabayeva L.B., Xolmatova M.A. Educational games in the teaching foreign language	18
Gulyamova Sh.B. Principles of development of educational motivation of students	20
Hayitboev M.Kh. Educational methods of teaching english grammar	22
Ibrohimova M., Valiyev Q. The use of creative project technology in teaching English	24
Pyosov F.I. Modern pedagogical technologies in the teaching foreign language	26
Imamova G.Z. Interactive educational technologies in the teaching foreign language	28
Israilova D.A. Interactive methods of teaching english in preschool pupils through fairy tales	30
Jumaniyozov Z.O., Nurullayeva X.Sh. Realizatsiya tarjimasini – madaniyatlararo mulohazaning asosiy obyekti sifatida	33
Kabilova G.S. The importance of modern pedagogical technologies in teaching foreign language	36
Kenjaev M.E. Modern technical means of teaching in the english language lesson	38
Khaitova D. Motivation of students when learning english language	40
Khamraev O.M. Methods of active learning in english lessons	42
Khuzhaniyazova G.Yu., Bozorova O.Kh. The concept of research of theoretical and methodological foundations of the formation of innovative culture of future technology teachers in the process of training	43
Kultayeva F.E. The role of mass media in the teaching foreign language	46
Mahamadaliyeva N. Innovative educational technologies in the study of english language grammar	48
Mardiyeva D.N. Independent work in the study of foreign language	50
Mirkasimova M. Case study as one of the innovative methods of teaching English	52
Muhammadiyeva H. Methods for improving working with the dictionary	53
Muratova N.V. Creative project technology in teaching foreign language to students	55
Nazirova O.Z. Formation communicative competence of students in the teaching foreign language	57
Nematjanov Sh.R., Umrzaqov I.I. Cooperative language learning technology in teaching foreign languages	59
Normatova D.I. Communicative approach in teaching a foreign language	61
Ruzikulov E.Sh. Innovative methods in the training foreign language	63
Sultonova Sh.A. Interactive technologies in teaching english language	65
Ziyabayeva S., Qozaqova M. The using innovative technologies in the educational process	67
Бегашева Ш.Н. Рус, немис ва ўзбек тилларда фразеологизмлар таржимаси	69
Бегашева Ш.Н. Ўзбек, рус ва немис тилларида эквивалентсиз лексиканинг қўлланиши	71
Джуманиязова З.Н. Проблема переводимости и непереводимости фразеологических единиц	72
Исломов З.М. Маҳмуд Замахшарий “Муқаддиму-л-адаб” асарининг Хоразм илмий муҳитига оид қўлёзма манбалари	76
Матъязова Н.С. Хоразмда “Гўрўғли” эпосида Авазхон образининг туган ўрни	84
Махмараимова Ш.Т. Ўзбек тили метафораларини миллий корпусда беришнинг	

истикболлари 86

4 XORAZM MA'MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI –6(2)/2020

Назарова С.А. Ўзбек тилидаги ирригация ва мелиорация терминларини диахрон таҳлили	92
Попов Д.В. Художественно-стилистические особенности публицистики Ивана Пересветова	95
Рузметова З.Н., Артыкова Г.Ш. Семантико-стилистическая функция абзаца в рассказах А.П.Чехова	98
Шарипова Г. Методы активного обучения на уроках немецкого языка	101
ТАРИХ ФАНЛАРИ	
Kurbanova Sh. Sharaf Rashidov: formation of a politician	103
Nurullayeva Sh.К. Age-related rituals of the population of Khorezm oasis	107
Sharifova Sh.Sh. Mahmud Anjir Fagnaviy- the third Pyg Of Bukhara Sharif	110
Бекимматов У. Коллективлаштириш арафасидаги вазият тўғрисида Курбон Берегиннинг асари	112
Курбанов Ч.М. Таможенное дело в Туркестане и его влияние на русско-азиатские торговые отношения	114
Орзиев М.З., Мажидов Ж.Ж. XX аср бошларида Эрон матбуотининг Туркистон ва Бухорога тарқалиши	119
Сафаров Т.Т. Бухоро гузарлари ва уларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни	122
Тошов К.Т. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Сурхондарё вилоятида ҳарбий ҳолатнинг жорий этилиши	126
Шихов О. Буюкларга эҳтиром	129